

Výskyt a funkce slova *no* v českých textech prostě sdělovacího stylu

OLGA MÜLLEROVÁ
(Praha)

1. Na otázku, jaký význam má slůvko *no*, by mnoho českých mluvčích odpovědělo: *no nevím*, eventuálně *no nevím no*. V tomto příspěvku se zamyslím nad tím, jaké jsou texty, v nichž se toto zdánlivě sice leckdy zbytečné, ale v řeči zřejmě nějak potřebné slovo vyskytuje nejčastěji, jaké má významy a z jakých hledisek ho lze posuzovat.

2. Slovo *no* nemá přesný lexikální význam a nelze ho jednoznačně zařadit k některému ze slovních druhů¹. Přesto nebo možná právě proto patří k nejméně frekventovanějším slovům v českých primárně mluvených projevech², které patří mezi hlavní reprezentanty prostě sdělovacího (hovorového, běžně mluveného) stylu. Ten byl vymezen a popsán řadou významných českých lingvistů (srov. např. Hausenblas 1955, 1972; Jelínek 1966; Jedlička 1974; Chloupek a kol. 1990), z nichž bych ráda navázala na K. Hausenblase 1972; ukázal na komplexnost prostě sdělovacího stylu, která spočívá v kombinaci řady vlastností, např. mluvenosti, nepřipravenosti, vázanosti na situaci, emocionálnosti, dialogičnosti, přičemž mluvenost je rysem rozhodujícím, nejvíce ovlivňujícím podobu textů (srov. též Chloupek a kol. 1990). Jeho další vlastností, která z něho činí komplikovaný, o to však zajímavější objekt zkoumání je to, že se v jeho textech užívá prostředků různých útvarů češtiny v různých kombinacích a také v různém výskytovém

1 Slovníky ho uvádějí jako částici nebo citoslovce.

2 Frekvenční slovník češtiny (Jelínek-Bečka-Těšitelová 1961) uvádí frekvenci slov v psaných textech, v nichž se ne plně spisovně *no* vyskytuje jen sekundárně ve stylizované mluvené řeči a jen v některých významech.

rozložení; pro tuto češtinu by podle mého názoru bylo vyhovující označení *čeština hovorová*, což by bylo, domnívám se, také v souladu s chápáním Hausenblasovým (1972: 32) a Jedličkovým (1974: 102), srov. též Mathesiovo (1947: 268) označení *všední řeč hovorová*.

Z hlediska druhů stylů simplexních a komplexních a z hlediska rozvrstvení češtiny jeví se prostě sdělovací (hovorový, běžně mluvený) styl jako rozsáhlá, vnitřně velice diferencovaná a komplikovaná oblast převážně mluvených projevů s určitými jazykovými charakteristikami (srov. např. Chloupek 1992), sjednocovaných jejich poněkud obecně formulovanou funkcí prostě sdělovací, běžně dorozumivací. Z hlediska bezpočtu mluvených projevů, jejichž autentické zachycení a detailní výzkum jsou v současné době umožněny stále dokonalejší nahrávací technikou, lze jen obtížně pestrou paletu mluvených textů vznikajících v nejrůznějším prostředí, s nejrůznějšími cíli atp. označit jako oblast prostého sdělování nebo běžného dorozumívání. Ukazuje se zde rozpor ve vidění objektu lingvistického zkoumání, že totiž pohled směrem od teorie, od vytvořeného schématu, zde od klasifikace funkčních stylů, není totožný s pohledem směrem od řečové praxe, jejíž různorodost se nedá do vytvořených klasifikací a kategorií vměstnat. Jistým řešením v rámci stylistiky je Hausenblasův (1972: 35) návrh rozlišovat v rámci prostě sdělovacího stylu simplexní styl obcovací (elementární obcovací styl), omezený na prostředí zcela neveřejné (dále pak neveřejný styl jednací a pracovní a poloveřejný (společenský) styl konverzační).

Projevy elementárního obcovacího stylu jsou také předmětem zájmu disciplin, jako je textová lingvistika, konverzační analýza, teorie dialogu, které vycházejí od interakčního a komunikačního dění, jazykové jevy vidí na pozadí celého souvislého textu a ve spojení s jejich stránkami sociálními, psychologickými a pragmatickými. V jejich „slovníku“ se většinou neobjevuje pojem styl, pro projevy elementárního obcovacího stylu se užívá označení *každodenní komunikace*. Pohled na ni je ovšem širší a víceaspektový. Je vymezována rysy jako dialogičnost, rodinné či přátelské prostředí, soukromý či důvěrný kontakt komunikantů, velký podíl neverbálních prostředků, spontánní, přirozené reagování, vyrovnávání asymetrie sociálních pozic, okruh obvyklých, často se opakujících témat (srov. vymezení Bednarczukové 1994). Zdůrazňuje se hlavně neformálnost, volnost této komunikace a z tohoto hlediska je také označována jako *komunikace fatická*, jejím protipólem je *komunikace institucionální*; toto rozlišení je však už zobecňující, protože jako fatická se označuje i společenská konverzace i jiné druhy dialogů, které nemají ráz komunikace každodenní.

V každodenní komunikaci je, jak už bylo řečeno, slovo *no* nejčastější. Zdaleka to ovšem neznamená, že bychom se s ním v projevech jiného druhu nesetkali. Do projevů veřejných, někdy i oficiálních se dostává jednak mimoděk, neuvědomovaně v řeči mluvčích, kteří ho užívají návykově, automaticky (často to souvisí s nižší kulturou jejich vyjadřování), jednak záměrně pro odstínění řeči z hlediska navození kontaktu, zdůvěrnění i z jiných důvodů pragmatických.

3. V přehledu významů slova *no* v mluvených textech převážně každodenní komunikace odliším od sebe jeho užití **monologické** a **dialogické**. V obou případech má však v textu funkci pragmatického konektoru (srov. Uhlířová 1994). V monologu umožňuje nebo usnadňuje mluvčímu navázat na to, co už řekl, nebo signalizovat (hodnotící) vztah k tomu, co pronesl. V dialogu jím mluvčí vyjadřuje své postoje k partnerovi nebo k jeho řeči, a podílí se často na jemné hře komunikačních významů, bez níž by vyznění dialogu bylo velmi ochuzeno.

3.1. Významy monologické

3.1.1. Signalizuje absolutní začátek textu (např. při vypravování), začátek po otázkce, při zavádění nového tématu, event. při posunování vypravování dopředu (často ve spojení se slovy *tak* (*no tak*), *a* (*no a*), *pak* (*no pak*)).

(1) vnučka: *a kam tys chodila do školy* ↓ ⊕³

babička: *no tak* ↓ • *já sem chodila do školy do Chotejše v roce devatenáct čtyřicet sem začla chodit do první třídy...*

(vyprávění starší ženy)

3.1.2. Užívá se při rozmyšlení, jak začít řeč, jak něco pojmenovat, označit atp.

(2) *...jak ste vlastník (zemědělské půdy) tak s tím můžete disponovat* ↑ *jako s každou jinou věcí* ↑ *no* • *jako s barákem třeba...*

(rozhovor o restituci půdy)

3.1.3. Užívá se před vyslovením nějakého postoje, názoru, hodnocení. Signalizuje, zesiluje a zezřetelňuje se jím negativní nebo pozitivní hodnocení výpovědi.

(3) *no já sem NERada chodila do školy* ↓

(4) *no já měla velikou radost z toho* ↓

(vyprávění starší ženy)

3 ↑ – stoupnutí intonace, ↓ – klesnutí intonace, • – pauza, ⊕ – otáčka, @ – hezitační zvuk, XY – zesílení hlasu, zdůrazněná výslovnost.

3.1.4. Má platnost čistého konektoru; spojuje dva úseky (výpovědi) a mohlo by být nahrazeno spojkou *a*.

(5) *a von nás rákoskou TAK seřezal ↓ třeba na každou ruku tři RÁny nám dal ↑ • no potom to naběhlo...*

(vyprávění starší ženy)

3.1.5. Ve vztahu k předcházejícímu úseku má význam rekapitulační; mluvčí jako by "přehlédl" to, co sdělil, jako by za tím udělal jakousi „tečku“.

(6) *...a tak maminka si tam na něj došla ↑ ...že by potřeboval spíš vidle ↑ • a házet hnůj ↑ než učit děti ↑ jo ↑ a • takže pak mi dal pokoj ↓ no ↑*

(vyprávění starší ženy)

3.1.6. Má význam výplňkového výrazu na místech, kde mluvčí ukončil jeden úsek a připravuje se k dalšímu. Vztahuje se současně k předcházejícímu úseku (s eventuálním rekapitulačním odstínem) i k úseku následujícímu (jako výraz přípravný).

(7) *...nemohli sme ani udržet třeba @ tu • tužku nebo pero jak nás to pátilo ↓ a • • no takže • sem jako nerada tam k němu chodila*

(vyprávění starší ženy)

3.2. Významy dialogické

3.2.1. Má význam souhlasu s tím, přitakání tomu, co pronesl předcházející partner, znamená totéž, co slovo *ano*.

(8) švadlena: *abyste vy měla málo práce s tím ↑ aby to bylo • za málo peněz ↑ • hodně muziky ↓*

zákaznice: *no ↑ • ano ↓ • ste mě vystihla*

(rozhovor u švadleny)

3.2.2. Na začátku citově i modálně neutrální odpovědi na otázku nemá žádný identifikovatelný význam, užívá se často návykově, automaticky, univerzálně.

(9) lékař: *posate se ↓ pane inženýre ↓ co je to p d s ↓ ⊕*

pacient: *no výpočetně dokumentační služba ↓*

lékař: *co počítáte ↓ ⊕*

pacient: *no máme výpočetní centrum ...*

(rozhovor u lékaře)

3.2.3. V reakci na otázku nebo vůbec na předcházející repliku mluvčí signalizuje slovem *no* soulad, souhlas, event. zesílení souhlasu; omezení platnosti, zpochybnění, rezervovanost, rezignaci; negativní výpověď, odmítnutí.

(10) švadlena: *že by to tady leželo a teprve tady přes to by se to pustilo* ↓ (látka)

zákaznice: *no dobře* ↓ • *dobře*

(rozhovor u švadleny)

(11) Rezek: *no jak to jinak vobdělat* ↓ ... (půdu)

Holá: *...no to taky je* ↓ • *složitý* ↓ *no nic* ↓ *pane Rezek* ↓ *tak* • *já vám děkuju za informaci* ...

(rozhovor o restituci půdy)

(12) zákaznice: *prosim vás soupravu na chlapce patnáct let mu je* ↓

prodavačka: *no to nemám pani* ↓

(rozhovor při nakupování)

3.2.4. Zesiluje citové (pozitivní i negativní) odstíny emocionálních výpovědí.

(13) švadlena: *no ty sou* ↓ (boty)

zákaznice: *kolik za ně chce* ↓ ⊕

švadlena: *pět set padesát* ↓ *no já bych po nich skočila* ↓

zákaznice: *no ale sou krásný* ↓

(rozhovor u švadleny)

3.2.5. Má kontaktní platnost, zejm. v telefonických rozhovorech.

(14) hasič: *hasiči* ↓

klient: *haló* ↓

hasič: *no prosim* ↓

klient: *haló* ↓

hasič: *no hasiči* ↓

(ohlašování požáru)⁴.

4. Slovo *no* (spolu s dalšími obdobnými výrazy, jako např. *jo, tak, tedy, že...*) vzbudilo od doby, kdy se do zorného pole lingvistů dostaly spontánní mluvené souvislé texty, pozornost několikrát, a to z různých hledisek.

4 Stranou zde ponechávám slovo *no* ve frazeologických obratech nebo jeho užívání zdvojené, podroňji o tom srov. u Müllerové, v tisku. Stranou ponechávám i další zajímavé náměty, např. výskyt slova *no* v textech umělecké literatury nebo slovo *no* v překladech do jiných jazyků.

V 60. letech na tři aspekty těchto slov upozornil K. Hausenblas (1962). Prvním z nich je aspekt **produkce textu, problémy formulační**; v tomto smyslu Hausenblas hovoří o slovech a výrazech spjatých s **technikou mluvení**. Dnes bychom v této souvislosti mohli hovořit o tom, že slovo *no* leckdy zaplňuje hezitační pauzu. Druhým aspektem je nezačleněnost těchto výrazů do syntaktické struktury výpovědi; stojí samostatně v pozici před nebo za syntaktickou konstrukcí, event. uvnitř ní, k „větě“ se jaksí připínají, stojí při ní a odtud dostaly pojmenování **přívětné výrazy**. Vedle něho se pak rozšířilo ještě pojmenování **přídavné výrazy** (srov. Müllerová, 1966), v němž se potlačuje moment syntaktické vázanosti na větu (která ostatně ve spontánním mluveném projevu je často obtížně identifikovatelná) a akcentuje se moment postupnosti (nevyhovující ovšem zcela pro výrazy stojící před syntaktickou konstrukcí).

V 70. a 80. letech, v období rozvoje textové lingvistiky, upoutala pozornost úloha těchto slov v textové výstavbě, při spojování textových jednotek. Hovoří se o nich jako o jednom z typů **konektorů** (srov. Bajzíkova 1979, Hoffmannová 1984). V souvislosti s analýzami především mluvených textů se ukázala úloha těchto slov při členění textů na různé úseky a textové jednotky (zde hlavně z hlediska příjemce) a ta jim dala další pojmenování – **členicí signály** (*Gliederungssignale*, srov. Gülichová 1970; Hoffmannová 1985).

V konverzační analýze, která těmto výrazům věnuje také velkou pozornost, je nejdůležitější hledisko interakční a podrobná interpretace všech významů a citových odstínů, které do nich mluvčí vkládají při dialogu. Čím jsou tato slova chudší z hlediska lexikálních významů, tím interakčně bohatšími se mohou stát v dialogu, samozřejmě za přispění zvukových a mimojazykových prostředků; slovo *no* je pro tato užití v interakci přímo ideální a univerzální. Toto hledisko bylo určující při snaze postihnout různé významy slova *no* v tomto příspěvku.

Slovo *no* je možno v mnohých užitích považovat za zbytečné, návykové, automatické a je otázka, proč se bez něho čeští mluvčí mnohdy nemohou obejít. Při hledání odpovědi na tuto otázku je ještě třeba obrátit pozornost na **zvukovou stránku** českého mluveného projevu a speciálně na ten její aspekt, který Mathesius (1947) nazval rytmickou strukturou české věty. Jejím charakteristickým rysem je to, že je převážně sestupná, tj. začíná přízvučnou slabikou prvního slova, kdežto struktury vzestupné, tj. s první slabikou nepřízvučnou, jsou řídké. Jednou z nich jsou úseky řeči, které začínají spojkami, příslovci a také slovem *no*. *No* jako první nedůrazné slovo úseku (syntaktické konstrukce, věty), za nímž následuje většinou důrazově silnější slovo dvojslabičné nebo víceslabičné, připojuje tento úsek ke kontextu nebo k situaci a má převážně konektivní funkci. Právě jeho konektivnost

je podle Mathesia příčinou jeho častého výskytu ve „všední řeči hovorové“ (vedle dalších slov, zejm. spojek a příslovčí s touto funkcí), kde je pro mluvčího jakýmsi obsahově a gramaticky nezávazným (vlastně zbytečným) slovem, které však změkčuje začátek úseku, zmiňuje jakýsi dojem příkrostiti, kterým úsek bez tohoto „úvodu“ může působit⁵.

Výskyt slova *no* v projevech českého mluvčího je jev, který zaslouží pozornosti lingvistů. Denně ho vyslovíme mnohokrát, aniž bychom si uvědomovali jeho význam, je vlastně zbytečné, zároveň však nezbytné. Vypovídá o způsobech komunikace, o vztazích mezi mluvčími, o vztazích mluvčího k tématu atp., ale vypovídá nepochybně i o systémových vlastnostech češtiny.

Literatura:

- Bajžíková, E., 1979, *Úvod do textové syntaxe*, Bratislava.
- Gülich, E., 1970, *Makrosyntax der Gliederungssignale im gesprochenen Französisch*, München.
- Hoffmannová, J., 1984, *Typen der Konnektoren und deren Anteil an der Organisierung des Textes*. – In: *Text and the Pragmatic Aspects of Language*, ed. J. Kofenský – J. Hoffmannová, „Linguistica“ X. Praha: ÚJČ ČSAV, s. 101-141.
- Hoffmannová, J., 1985, „*Gliederungssignale*“ in der *Kommunikationsstruktur der Arbeitsberatung*. – *Linguistische und sozialpsychologische Analyse der mündlichen Kommunikation*, hrsg. J. Hoffmannová – D. Viehweger, „Linguistica“ XII, Praha: ÚJČ ČSAV, s. 57-71.
- Hausenblas, K., 1955, *K základním pojmům jazykové stylistiky*, „Slovo a slovesnost“ 16, s. 1-15.
- Hausenblas, K., 1962, *O studiu syntaxe běžně mluvených projevů*. – *Otázky slovanské syntaxe I, Praha*, s. 313-323.
- Hausenblas, K., 1972, *Výstavba jazykových projevů a styl*, Praha, UK.
- Chloupek, J. a kol., 1990, *Stylistika češtiny*, Praha: SPN.
- Jedlička, A., 1974, *Spisovný jazyk v současné komunikaci*, Praha.
- Jelínek, M., 1966, *Postavení hovorového stylu mezi styly funkčními*, „Slovo a slovesnost“ 27, s. 104-118.
- Jelínek, M. – Bečka, J.V. – Těšitelová, M., 1961, *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*, Praha.

5 Podle Palkové (1994: 294) je užívání výplňkových slov, mezi něž lze počítat i slovo *no*, projevem rytmického faktoru, zejména na začátku po pauze, kde významově „prázdné“ nebo dokonce nehodné slovo doplňuje úvodní slova nové výpovědi na samostatný intonační úsek.

- Mathesius, V., 1947, *K dynamické linii české věty. – Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha, s. 257-276.
- Müllerová, O., 1966, *K syntaxi nepřipravených mluvených projevů (Přídavné výrazy a konstrukce)*, „Slovo a slovesnost“ 27, s. 118-126.
- Müllerová, O., 1994, *Významy českého slova no v mluvených textech. Sborník z konference v Sofii 1994*, v tisku.
- Palková, Z., 1994, *Fonetika a fonologie češtiny*, Praha UK.
- Uhlířová, L., 1994, *K pragmatice dialogu (Na materiálu Čapkovy Knihy apokryfů a jejího překladu do bulharštiny)*, „Études balkaniques tchéques“ IX, s. 77-85.
- Zydek-Bednarczuk, U., 1994, *Struktura tekstu rozmowy potocznej*, Katowice.

The Word no in Czech Colloquial Texts

The aim of the paper is to investigate how the Czech word „no” is used in contemporary informal communication. It is an attempt at a description of its monological and dialogical functions (the most universal of which is the connective one), lexical meaning, its position in the syntactic structure of an utterance, and phonetic features. The data come from transcripts of Czech private conversations and semi-formal dialogues.